

Rudolf Hess als patiënt en de politiek-historische rol van zijn psychiaters

door J. Hofman*

Rudolf Hess is een oude man van 80 jaar. Sinds 1947 verblijft hij in de gevangenis van Spandau, een voorstadje van West-Berlijn, gelegen in de Britse Zone. Hij zit als enige gevangene in een gevangenis die plaats biedt aan 600 gedetineerden. Hij is bovendien de enige gevangene van de geallieerden uit de 2e wereldoorlog, die als zodanig hun overwinning op het nazisme vertegenwoordigt. Samen met Albert Speer is hij de enige van de topfiguren van Hitlers Derde Rijk, die nog in leven is.

Het is mede een kwestie van leeftijd in hoeverre Hess ervaren wordt als een schaduw van een bijna oninvoelbaar regime uit een onbegrijpelijke periode of in hoeverre als een vertegenwoordiger van een niets ontziende dictatuur uit een recente, uiterst grimmige fase van de menselijke geschiedenis. Meer dan aan zijn kwaliteiten ontleent Hess zijn bekendheid aan zijn functie in het Derde Rijk, die van plaatsvervanger of Stellvertreter van Hitler, tenminste voorzover het de nazipartij betrof. Deze eervolle, maar in werkelijkheid weinig invloedrijke positie had hij vooral te danken aan het feit, dat hij een van Hitler's medestanders van het eerste uur was, als trouwe schildknaap veel bijdroeg tot het 'image' van de Führer, en mogelijk aan zijn aandeel in *Mein Kampf*. In zijn directe omgeving werd Hess als een vreemde man ervaren, diep ernstig, humorloos en naïef, een typische drager van de 'rein leven' cultus. Aan de andere kant kenmerkte hij zich door een krampachtig flinkheidsvertoon en was hij zonder twijfel een poseur.

De ware betekenis van Hess lijkt bescheiden. Daarentegen is hij waarschijnlijk de enige historische figuur, waarvan ooit is gezegd dat hij gedurende een bepaalde periode (in dit geval 1941-'46) de meest geobserveerde psychiatrische patiënt ter wereld is geweest. Om die reden kan een bestudering van hem een belangrijke bijdrage tot de psycho-historie leveren. Anno 1937 was het insiders duidelijk geworden, dat de positie van Hess aan het afbrokkelen was. Tegen de groeiende rivaliteit tussen de nazi-bonzen was hij niet opgewassen. Toenemend zonderling gedrag, hypochondere klachten, geloof in aardstralen, merkwaardige voedingsgewoonten en zijn contacten met natuurgeneeskundigen en occultisten konden

* Zenuwarts, Kliniek voor Psychiatrie, A.Z.U., Utrecht.

voor de omgeving niet verborgen blijven en leidden tot statusverlies. Ten tijde van het begin van de 2e wereldoorlog was hij in zoverre een outsider geworden, dat de belangrijkste beslissingen buiten hem om werden genomen, al bleef dit voor de buitenwacht goeddeels verborgen. Het was in deze positie, dat hij hem het plan rijpte om een vredesmissie naar Engeland te ondernemen. Overeenkomstig de opvattingen, zoals die door Hitler in *Mein Kampf* naar voren waren gebracht, wilde Hess klaarblijkelijk een goede verstandhouding met Engeland, althans een vermindering van een tweefrontenoorlog. De enigen die Hess in dit plan betrok waren vader en zoon Haushofer. Vader Karl Haushofer was hoogleraar in de geopolitiek en als zodanig de invloedrijke leermeester van Hess toen deze in 1920 in München studeerde. Tussen beide mannen bestond een hechte band, ook al liepen hun politieke opvattingen op verschillende punten uiteen. Zoon Albrecht was in zoverre van belang, dat hij connecties in Engeland had, met name met de hertog van Hamilton. Aanvankelijk werd gedacht aan een ontmoeting tussen Hess en de hertog in Lissabon. Zowel Hamilton als de Engelse Secret Service was van dit plan op de hoogte en toonde zich er voorstander van. Over de uitvoering ervan kon echter geen overeenkomst worden bereikt en in deze impasse maakte Hess op 10 mei 1941 zijn roemruchte solovlucht naar Engeland, een vlucht die overigens perfect was voorbereid.

Een patiënt als gevangene

Met de vlucht naar Engeland eindigt de politieke carrière en begint die van gevangene en psychiatrische patiënt. Omdat Hess, toen hij met zijn parachute op Engelse bodem landde, het uniform van een Duitse luchtmachtkapitein droeg, werd hij als een krijgsgevangene beschouwd. Met een aantal personen, onder wie op verzoek van Hess genoemde hertog van Hamilton, vond een aantal gesprekken plaats. Van Engelse zijde werd zorgvuldig vermeden hoge regeringsvertegenwoordigers in deze gesprekken te betrekken. Weldra werd duidelijk dat Hess zijn missie geheel op eigen initiatief had ondernomen en in deze niet als plaatsvervanger en zelfs niet als gezant van Hitler kon worden beschouwd. Toen tenslotte uit de Duitse pers vernomen kon worden, dat het naziregime het opportuun had geacht Hess krankzinnig te verklaren, bleef er van de interesse van de Engelsen, zo die al bestaan had, niet veel meer over en verzandde de missie geheel.

Churchill beschreef de hele vlucht over de Noordzee als een toegewijde en ondoordachte daad van een welwillende krankzinnige. Hess moet zich al in een vroeg stadium bewust zijn geweest van het falen van het door hem zo verheven geachte initiatief. In plaats van een historische rol te vervullen lieten Hitler en Churchill hem vallen en werd hij behandeld als een krijgsgevangene. De heftige teleurstelling die hiervan het gevolg was en het feit, dat hij daar geestelijk in de verste verte niet tegen op gewassen leek, verklaren waarschijnlijk veel van de aard en het snelle optreden van psy-

chische stoornissen. Al tijdens de eerste gesprekken, ongeveer een week nadat hij in Engeland was geland, vertoonde hij duidelijke symptomen van een achtervolgingswaanzin, een toenemende depressieve toestand en stemmingslabiliteit.

Op 30 mei verscheen van de psychiater Rees, die later een belangrijke studie over Hess zou schrijven, een rapport waarin o.m. te lezen stond:

'Hoewel deze man niet zo abnormaal is dat men hem heden ten dage krankzinnig zou verklaren, is hij toch wel geestelijk ziek. Hij is angstig en gespannen, hij is een enigszins paranoïd type, dat wil zeggen, hij koestert ongegronde verdenkingen die voortduren ondanks het feit, dat de aanleiding voor deze verdenkingen allang weggenomen is. Hij heeft een abnormaal gebrek aan inzicht en zelfkritiek. Hij is ook zwaarmoedig en introvert. Het is duidelijk een intelligente man en men krijgt de indruk, dat hij in een verwarde toestand verkeert, waarin zowel hysterische als paranoïde neigingen te bespeuren zijn. Zijn oordeel over concrete zaken is waarschijnlijk normaal, maar wat abstracte zaken kan hij niet beoordelen, omdat hij dan verstrikt raakt in zijn eigen emotionele problemen. Deze man maakt een onevenwichtige indruk, m.a.w. hij heeft psychopathische persoonlijkheidsstructuur. Naar mijn mening is Hess een onevenwichtige persoonlijkheid, waarschijnlijk al van zijn adolescentie af. Hij is, zoals zovele mensen van dit type, suggestibel en ontvankelijk voor de vorming van hysterische symptomen. Gezien de aard van zijn gestel en het soort leven, dat hij de laatste tijd geleefd heeft, loopt hij op het ogenblik gevaar een hevige depressieve reactie te krijgen, nu hij zich gefrustreerd voelt'. De reden, waarom dit vroege rapport zo uitvoerig wordt geciteerd vindt zijn rechtvaardiging in het feit, dat het praktisch alle elementen bevat, die men ook in de talloze latere rapporten kan terugvinden. Men zou ook kunnen zeggen, dat het rendement van de latere psychiatrische beschouwingen in feite gering was. Er is ook een geschreven eerste indruk van Rees, waarin hij op meer onbevangen wijze en in alledaagse termen tracht een beeld van Hess te geven. Aanvankelijk meent hij met een typische schizofreen te doen te hebben, zich wel realiserende dat deze indruk in sterke mate mede werd bepaald door enkele uiterlijke kenmerken, die overigens weinig relevant voor deze diagnose zijn. Opvallend was vooral hoe weinig Hess nog op zijn vroegere foto leek. Sir Neville Henderson, de Britse ambassadeur in Berlijn, beschreef hem in 1937 als de waarschijnlijk meest attractieve nazileider wat betreft zijn uiterlijk; hij was lang en donker, had zware wenkbrauwen, een innemende glimlach en prettige manieren. Men kan zich nauwelijks voorstellen met dezelfde man te doen te hebben, wanneer men de beschrijving van Rees van 4 jaar later leest, waarin hij melding maakt van een benig, diep ongelukkig gezicht met een wijkend voorhoofd en onderkaak, slecht gevormde laagstaande oren en diepliggende ogen, met een abnormaal dikke bovenrand, die in het niets staarden. De hele man, zo vat hij samen, doet denken aan een gekooide aap, waar achterdocht en vijandigheid van uitgaat.

Ondanks alles maakte hij een meelijwekkende indruk.

Opmerkelijk was, dat Hess hoegenaamd niets wist van het Engelse leven en de Engelse maatschappij. Een en ander droeg ongetwijfeld bij tot zijn toenemende achterdocht. Aanvankelijk meende hij dat het de schuld van Churchill was dat hij geen toegang kon krijgen tot hem welgezinde hofkringen, die maar al te graag het vredesvoorstel wilden accepteren. Weldra zou zich een vergiftigingswaan ontwikkelen en tenslotte meende Hess dat zijn hele behandeling een joodse samenzwering was, waar ook de hem in zijn verblijf omringende Engelse officieren, die hem zeer sympathiek waren, het slachtoffer van waren. Ook leed hij, zoals trouwens al in Duitsland, aan heftige maagpijnen. Ruim een maand na aankomst in Engeland raakte hij in een crisistoestand en brulde tegen de psychiater: 'Ik word te gronde gericht en u weet dat net zo goed als ik'. De daaropvolgende nacht deed Hess een zelfmoordpoging door gehuld in zijn Luftwaffe-uniform in het trapgat te springen, waarbij hij een dijbeen brak. Nadien was hij enkele dagen erg rustig en deelde zelfs mede dat zijn vrees vergiftigd te zullen worden waarschijnlijk ongegrond was geweest.

Tegen het einde van 1941 begon Hess over geheugenverlies te klagen, om tenslotte te verklaren dat hij aan een volledige amnesie leed. De vergiftigingswaan keerde terug, zoals maar als te duidelijk bleek, toen hij tijdens een gesprek met het hoofd van de Zwitserse diplomatieke dienst te Berlijn in jan. 1942 deze vroeg monsters van zijn voedsel ter nadere analyse mee te nemen. In juni '42 werd besloten hem naar een rustiger en afgelegen plaats over te brengen. De keus viel op het Maindiff Hospital in Abergavenny in Wales. In dit psychiatrisch ziekenhuis zou Hess als enige verblijven, totdat hij in het najaar van 1945 naar Neurenberg werd overgebracht. Gedurende de zomer van 1942 gedroeg hij zich vrij normaal. In september verviel hij weer in een psychotische toestand. Alle oude symptomen kwamen weer terug, m.n. de maagkrampen, de vrees vergiftigd te worden en de paranöide houding ten opzichte van zijn omgeving. Deze toestand bleef tot oktober 1943 bestaan, waarna er een lange periode volgde van geheugenverlies.

Op 4 februari 1945 verklaarde Hess dat zijn geheugen weer volledig was teruggekomen. Nog diezelfde dag deed hij een tweede zelfmoordpoging, door zich, ook nu weer in Luftwaffe-uniform gestoken, met een broodmes links onder in de borst licht te verwonden. Als reden gaf hij op, dat het nu toch allemaal voorbij was voor Duitsland. Later zei hij dat het joden waren geweest, die het broodmes zodanig gemanipuleerd hadden dat hij zichzelf er wel mee had moeten steken. Tijdens de 2e periode van geheugenverlies is nog getracht Hess hiervoor te behandelen en met behulp van een evipan-narcose de herinneringsbeelden weer op te roepen, maar het resultaat was negatief. Na het proces van Neurenberg komt Hess in een brief aan zijn vrouw op deze behandeling terug. Hij schrijft dan o.m.: 'Het ergste was dat een gedeelte van de behandeling bestond uit het toedienen van een narcoticum en dat ik

onder invloed daarvan vragen moest beantwoorden, die dan zogenaamd het bewuste en het onderbewuste weer moesten verenigen. Dus liep ik aan 2 kanten gevaar: ik zou dingen kunnen verraden, die ik als Duitser beter voor me kon houden (waarschijnlijk was dit juist de bedoeling van de psychiater) of ik zou door de mand kunnen vallen wat mijn geheugenverlies betreft. Vooral het laatste gedeelte van de brief is onthullend, al kan dit, zoals later aan de orde zal worden gesteld, iets anders betekenen dan de op het eerste gezicht voor de hand liggende conclusie, dat er slechts sprake is geweest van een gesimuleerde amnesie.

Uit het verdere verloop van de brief blijkt dat Hess de fase van verlaagd bewustzijn heeft geënceneerd en alleen over datgene sprak, wat z.i. onschadelijk was.

Het proces van Neurenberg

Over de psychische toestand van Hess tijdens het Neurenberger proces zijn wij uitvoerig geïnformeerd door de Amerikaanse psychiater Kelley en de Amerikaanse psycholoog Gilbert, die een bijna dagelijks contact met hem hadden en hun bevindingen hebben vastgelegd in uitvoerige rapporten ten dienste van de gerechtsgang en latere publikaties van meer algemene aard. Bovendien zijn er in opdracht van het Hof en naar aanleiding van de vraag van de verdediger van Hess of hij wel in staat was terecht te staan, rapporten uitgebracht door drie Russische, één Franse, drie Britse en drie Amerikaanse psychiaters, die in drie onafhankelijk van elkaar werkende teams waren onderverdeeld. Uit deze rapporten komt als algemene tendens naar voren dat Hess niet krankzinnig was in de strikte betekenis van het woord, dat zijn amnesie hem niet belette alles wat er om hem heen gebeurde te begrijpen en dat zijn geheugen bij veranderde omstandigheden best terug zou kunnen komen. Bepaalde individuele rapporten suggereerden zelfs dat de amnesie door hem zelf opgewekt werd, hetzij door hysterie, hetzij door een bewuste of onbewuste neiging tot zelfvergeving. De Engelsen spraken over een opzettelijke overdrijving van zijn geheugenverlies en de Russen over zijn weloverwogen bewuste neiging in die richting. In grossen ganzen waren het gedrag en geuite symptomen van Hess in Neurenberg overeenkomstig die in Engeland, misschien met dat verschil, dat het accent sterker op de geheugenstoornissen lag. In Neurenberg leed Hess aan of suggereerde een massaal geheugenverlies. Geconfronteerd met vroegere medewerkers, filmfragmenten of welke gegevens over het Derde Rijk dan ook, gaf hij in het begin zelden enige blijk van herkenning. Van alle 22 beklaagden heeft hij het meest tot de verbeeldingskracht van de psychiaters — m.n. Kelley — gesproken. Hij vormde dan ook een uitdaging van de eerste orde, maar ook een demonstratie van de onmacht van het psychiatrische begrippenkader en dus ook van zijn beoefenaren, en hij zal als zodanig zeker irritaties hebben opgeroepen.

Het ligt niet in mijn bedoeling in te gaan op de specifiek juridische

aspecten van het Neurenberger proces, omdat zij te weinig informatie leveren over de persoon Hess. Enkele gebeurtenissen evenwel die kunnen bijdragen tot een nader inzicht van zijn persoonlijkheidsstructuur, kunnen niet onvermeld blijven. Allereerst is daar de als een bom inslaande verklaring van Hess, waarin hij ten overstaan van het Hof mededeelt dat zijn geheugen vanaf dat moment weer geheel normaal functioneert en dat al zijn beweringen over geheugenverlies niet anders dan simulatie zijn geweest. Volgens Kelley, die hem vlak na zijn verklaring in zijn cel opzocht, leek hij net een acteur, die zojuist het toneel had verlaten na een bijzonder geslaagde voorstelling. Zijn grote rivaal Göring reageerde aanvankelijk zeer geamuseerd, omdat hij het als een grap beschouwde ten koste van de psychiaters en het Hof, maar al gauw nam hij het Hess kwalijk dat hij te veel aandacht trok en het image van de nazileiders onnodig schaadde.

Tenslotte kan niet onvermeld blijven het document, dat Hess na zijn veroordeling heeft geschreven en dat de tekst bevat, die hij voor het Hof had willen uitspreken, als hem dit toegestaan was geweest. Hij brengt hierin als zijn mening naar voren dat de joden, om de wereldmacht in handen te krijgen, erin geslaagd waren iedereen te beheksen, niet alleen diegenen, die Duitsland de nederlaag hadden toegebracht, maar ook de nazi's zelf. Volgens hem konden de gruwelen in de concentratiekampen alleen maar zijn begaan door mensen, die onder hypnose handelden. Uiteindelijk zou zelfs Hitler tot zijn misdaden zijn gedreven door deze door de joden geïnduceerde hypnose. Identieke gedachten had hij al eens tijdens het proces uitgesproken, hetgeen hem overigens niet verhinderde de volgende dag een volkomen normale brief aan zijn vrouw te schrijven, waarin o.m. de volgende zinsnede voorkwam: 'Karli (= Haushofer) heeft eens gezegd dat men ter wille van een grote zaak de moed moet hebben om in de ogen van zijn vrienden tijdelijk een verrader te schijnen. Ik zou er aan toe willen voegen: of krankzinnig te lijken'. Waar Hess hier klaarblijkelijk zinspeelt op het bewust hanteren van krankzinnigheid als politiek middel, daar wordt zijn gedrag door de Duitse psychiater Bürger-Prinz vooral gezien als een hysterisch ontsnappingsmechanisme, een niet geheel tot het bewustzijn doordringend psychisme dus, om aan de onaanvaardbare werkelijkheid te ontkomen. Het lijkt er inderdaad vaak op dat Hess niet in staat was tot datgene wat voor een politieke carrière in het Derde Rijk en volgens Talleyrand zelfs voor iedere politieke carrière een strikte voorwaarde was en is: het vermogen om op zijn tijd gewetenloos te zijn.

Psychiatrische overwegingen

Bij het bestuderen van de literatuur en de vele rapporten, die er over Hess bestaan valt de veelheid en verscheidenheid van de kwalificaties op. Een bescheiden selectie levert o.m. op: paranoïd, psychopathisch, hysterisch, neurotisch, schizofreen, hypochonder, narcistisch, homofiel, depressief, suïcidaal, en een aantal meer al-

ledaagse termen zoals, onrijp, labiel, rigide, formeel, humorloos, onrealistisch, fanatiek, onzeker, onderworpen, ongrijpbaar, lastig, enz. Men zou Hess dan ook met enig recht kunnen beschouwen als een overzichtstentoonstelling van psychiatrische symptomen. Het totale veld van psychiatrische kennis lijkt een voorwaarde om hem naar waarde te kunnen beoordelen. Enerzijds kan men, geconfronteerd met een dergelijke batterij aan adjectieven, geïmponeerd raken door de veelvormigheid, de grilligheid en de reikwijdte van het menselijk gedragspatroon, dat in al z'n facetten bezien, doet denken aan een glibberig pad, waarop de methodologie der gedragswetenschappen zich slechts glijdende en voelende kan voortbewegen en in het gunstigste geval onherkenbaar besmeurd het einddoel bereikt. Anderzijds werpt het een bedenkelijk licht op het psychiatrische denkkader, dat met een barokke hoeveelheid aan termen eerder aantoot dan verhult niet tot de kern te kunnen doordringen.

Immers waar alle termen nodig lijken om iets duidelijk te maken, daar is in feite niets gezegd. Van een aantal kwalificaties krijgt men overigens de indruk, dat zij minder met een goede observatie, maar zoveel te meer te maken hebben met de behoefte tot complementeren vanuit een bepaald denkkader. Dit geldt met name voor de termen homofiel en narcistisch, waarvoor de argumenten vaag blijven, maar die in relatie gebracht worden met paranoïd en hypochonder, en aldus reminescenties oproepen aan vroege psycho-analytische theorieën. Parafraserend op een uitspraak van Zeldenrust kan men Hess misschien de mannequin van de psychiatrie noemen in die zin, dat althans een gedeelte van zijn stoornissen door hem zelf geconstrueerd of geënceneerd lijken. De vraag, die dan resteert is, voor welke symptomen geldt dit wel, voor welke niet en tenslotte: waarheen verwijst deze geneigdheid tot ensceneren of zo men wil simuleren. Het zou ondoenlijk zijn om binnen een afzienbaar bestek op alle denkbare vragen en veronderstellingen in te gaan. Slechts op de belangrijkste gebeurtenissen en op die gedragsstoornissen die blijkens de bestaande gegevens een min of meer dominerend karakter vertonen, zal in explorerende zin worden ingegaan.

Omdat het belangrijkste gedeelte van de symptomatologie zich klaarblijkelijk in Engeland openbaart, lijkt het zinvol enig licht te werpen op de toestand van Hess voor de vlucht naar Engeland, zijn motieven tot en verwachtingen van deze vlucht en de wijze waarop hij de ontvangst in Engeland heeft ervaren, één en ander in relatie tot zijn persoonlijkheidsstructuur en mede bepalende culturele factoren. Wanneer wij met het laatste punt beginnen, dan moeten wij vaststellen, dat het als een typisch kenmerk van de Duitse gezinsstructuur wordt beschouwd dat het autoritair-patriarchaal van karakter is. In overeenstemming met de noodzaak om de houding van de vader als liefhebbend te ervaren, accepteert de zoons diens gestrengheid en verheft hem tot ideaalbeeld, om strevingen, die gericht zijn op het vormen van een eigen identiteit te kunnen onderdrukken. Een en ander leidt er toe dat als manne-

lijk beschouwde eigenschappen, zoals hardheid en activiteit waardebepalend zijn, terwijl zgn. vrouwelijke eigenschappen als zachtheid en passiviteit van lagere orde worden geacht en dienovereenkomstig worden afgeweerd. Omdat niemand onbeperkt kan worden geconditioneerd zonder daarvoor een zekere tol te bepalen, gaat de onderworpenheid aan de vaderfiguur gepaard met een sluimerend gevoel van minderwaardigheid, dat op zijn beurt wordt gecompenseerd door een honger naar status. Genoemde gezins-situatie vindt men weerspiegeld in de sociale instituties van de Duitse samenleving en de beleving van vaderland en leiderschap. Opmerkelijk is hoe de Nationaal-Socialistische Beweging, toch niet helemaal vrij van revolutionair elan, deze behoefte door middel van een streng hiërarchisch systeem honoreerde. Een gevolg van de geschetste vader-zoon relatie is de noodzaak tot het afweeren van onvermijdelijke haatgevoelens tegen de onderdrukkende autoritaire vader en het gehanteerde afweermechanisme is als regel, en tenminste graduëel, projectie. Zowel de eerder genoemde hang naar status als deze neiging tot projectie bieden een ideale voedingsbodem om deze in wezen intrapsychische conflicten te externaliseren en op te lossen via het zondebok-mechanisme. Aldus hebben wij een denkbare verklaring voor de in Duitsland zo diep gewortelde mythe van de joods-bolsjewistische conspiratie. Er zijn sterke aanwijzingen, dat Hess in zojuist genoemde zin een extreme exponent van het Duitse culturele-sociale patroon is. Hij gaf met name blijk van een sterke afweer van passieve gevoelens en gevoelens in het algemeen door een ascetische zelfcontrole, heroïsch en krachtdadig optreden en een afkeer van alles wat naar zwakte en minderwaardigheid zweemde. In de late dertiger jaren ziet men overigens enige verandering in dit beeld komen naarmate zijn positie in het Derde Rijk afbrokkelt. De Nazi-beweging was daarom voor Hess zo belangrijk, omdat zij inspeelde op twee belangrijke polen van zijn persoonlijkheidsstructuur, de behoefte om een heroïsche rol te spelen enerzijds (losmaking van de vaderfiguur) en de mogelijkheid om zich passief en loyaal te onderwerpen aan een krachtige leidersfiguur (het toegeven aan de vaderlijke autoriteit) anderzijds. Deze ambivalentie wijst duidelijk op een onvermogen de problematiek van de adolescentie in de zin van het losmakingsproces te overwinnen. Eveneens voor onrijpheid pleit zijn onvermogen schuldgevoelens te kunnen integreren en zijn overeenkomstige neiging tot projectie.

In 1940 was Hess een zenuwinstorting nabij. Ongetwijfeld heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld, dat hij in de verste verte niet in staat was zich in zijn positie te handhaven of, om met de woorden van Bürger-Prinz te spreken: de jas die hij als plaatsvervanger van de Führer droeg was hem veel te wijd. Er zijn daarnaast ook aanwijzingen, dat hij begon te ontdekken, dat de door hem boven alles vereerde Hitler in werkelijkheid een wrede en gewelddadig mens was. Deze gedachte vervulde hem met sterke schuldgevoelens, die werden gedelgd met toenemende puriteinse neigingen en een gezondheidsfanatisme. Eveneens traden er hypochondere

klachten op de voorgrond, die men als een vorm van intrajectie zou kunnen duiden.

Zonder een duidelijk beeld van de positie en de psychische gesteldheid van Hess, zou men er al te licht toe komen te veel waarde toe te kennen aan de met name door hemzelf gegeven politiek-militaire verklaring van zijn solovlucht naar Engeland. Ironisch genoeg heeft het woord 'vlucht' twee betekenissen. Het kan slaan op de vliegtocht als zodanig, maar evengoed kan men het verstaan in de zin van het wegvlugten uit Duitsland. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat Hess zich kon permitteren laatstgenoemde betekenis tot zijn bewustzijn te laten doordringen. Daarentegen is hij zich zeker bewust geweest, dat zijn onderneming naast een politiek doel ook een persoonlijk doel diende, in die zin, dat hij een grootse daad moest stellen om zijn positie te herwinnen. In zijn fantasieën zal het vooral zijn gegaan om het herwinnen van de goedkeuring en bewondering van Hitler en het aftroeven van zijn grote rivalen Göring en Bormann. Eveneens is hij zich ervan bewust geweest in geval van mislukking een verrader te zijn. Eén en ander valt af te leiden uit de toespelingen, die Hess kort voor zijn missie tegen zijn vrouw heeft gemaakt over de zgn. Maria Theresia Orde. Deze onderscheiding wordt toegekend aan diegene, die op eigen verantwoordelijkheid en tegen het bevel van de superieur ingaat en dan succes heeft. In geval van mislukking echter bestaat de beloning uit de kogel. Men kan zich afvragen of Hess een dergelijke nobele daad als het ondernemen van een vredesmissie in laatste instantie niet nodig had om het dreigende besef deelgenoot te zijn aan een misdadig regime te overdekken.

Tenslotte dient nog enige aandacht besteed te worden aan de betekenis van de vliegtocht zelf. In de twintiger en dertiger jaren was de vliegerij zeer populair. In deze periode werden talrijke tot de verbeelding sprekende prestatievluchten gemaakt. Het was een bezigheid waarmee men zich grote roem kon verwerven, ongeveer te vergelijken met de ruimtevaart heden ten dage. Voor Hess, die een hartstochtelijk vlieger was, moet dit element van grote betekenis zijn geweest ter ondersteuning van het grootse karakter van zijn onderneming. Overigens moet worden erkend, en voor hem was het een pleister op de wonde, dat zijn solovlucht naar Engeland indertijd werd beschouwd als een indrukwekkende vliegtechnische prestatie.

Vanuit het geschetste beeld kan men zich voorstellen wat het voor Hess heeft betekend toen hij, zo geladen van een heroïsche verwachting, in Engeland zo koel werd ontvangen en al gauw moest ervaren dat zijn missie niet serieus werd genomen. Een diepe teleurstelling en een ernstige ondermijning van zijn zelfconcept leidden tot een adaptatiestoornis, die desintegratieve vormen aannam en waarin elementen van een culture shock herkenbaar waren. Zonder enige twijfel is deze situatie één van de belangrijkste psychogene wortels geweest, die het ontstaan van de eerder genoemde psychische stoornissen heeft veroorzaakt.

Enkele van de meest op de voorgrond tredende stoornissen, zoals

de paranoïde waanvorming, de hypochondere symptomen en de geheugen-defecten zullen nu nog nader worden bekeken. Verschijnselen als paranoïdie en waanvorming zijn nog niet ten volle begrepen. Zij confronteren ons met het paradoxaal feit, dat zij strijdig zijn met een algemene psychologische opvatting, dat men van ervaring leert. Voor een nader begrip lijkt het noodzakelijk inzicht te krijgen in de aard van de omstandigheden, waaronder deze regel klaarblijkelijk niet opgaat. Paranoïdie en waan dienen zich meestal aan als gekoppelde grootheden met een min of meer identieke theorievorming. In het psycho-analytische denkkader staat de ontkenning of de projectie centraal. Paranoïdie zou ontstaan indien deze ontkenning of projectie niet geheel is geslaagd. Het is het gevoel, dat optreedt als exponent van de staat van als zodanig onbewuste waakzaamheid, die noodzakelijk is ter bescherming van de waan. In de waan zelf komt de projectie in inhoudelijke zin naar voren. Volgens deze conceptie staat de waan ten dienste van de bescherming van het ego. Adler plaatst de betekenis van de waan op een iets bredere basis, waar hij deze interpreteert als het alibi voor de als mislukt ervaren ontplooiing van de persoonlijkheid. Paranoïdie en waanvorming kan men binnen zekere grenzen opvatten als een adaptatiestoornis van de normale persoonlijkheid in die gevallen, waarin de relatie individu-buitenwereld ernstig wordt verstoord, b.v. in transculturele zin. In één van zijn laatste publikaties oppert Freud de mogelijkheid, dat een waan een element van historische waarheid kan bevatten. Men moet zich daarbij voorstellen dat een vroegere ervaring of reeks van ervaringen die om welke reden dan ook verdrongen is, in de actualiteit wordt beleefd als element van een situatie, die tot soortgelijke als de oorspronkelijke ervaringen aanleiding zou kunnen geven.

Genoemde denkkaders zijn alle zonder veel moeite op Hess toe te passen. In zijn waan over de joodse conspiratie komen duidelijk elementen voor van projectie van schuldbeladen impulsen en bescherming van het zelfbeeld. In zijn vergiftigingswaan overheeft het element van de verdrongen historische waarheid, in die zin, dat hij de praktijken in het Derde Rijk en van de Gestapo in het bijzonder, transformeert naar zijn nieuwe Engelse omgeving. In beide wanen zou men dan nog een invloed van de culture shock kunnen herkennen. Enkele keren bleek het mogelijk met behulp van persuasie de paranoïdie te doorbreken. Opmerkelijk was dan, dat de lichamelijke klachten, m.n. de buikkrampen en slaapproblemen, toenamen. Zowel projectie als introjectie, lijken, afhankelijk van de omstandigheden, een belangrijke rol als afweermecanisme te vervullen.

De belangrijkste vraag, waarvoor de psychiaters zich gesteld hebben gezien, is die naar de mate van echtheid van de amnesie. Algemeen was men van oordeel dat de eerste periode van geheugenverlies in Engeland echt was, in de zin waarin een hysterische amnesie echt kan zijn. Over de overige perioden zijn de meningen verdeeld. Blijkens de uitlatingen van Hess verkoos hij een toestand van vernauwd bewustzijn boven psychisch lijden, maar of hij zich

daar ook tijdens zijn psychotische perioden van bewust was, is twijfelachtig. In zekere zin lijkt de amnesie in het verlengde van de waanvorming te liggen, tenminste in functionele zin voor zover het om een bescherming van het ego ging. Met enig recht kan men het geheugenverlies een omgekeerde waan noemen. Opmerkelijk is hoe het geheugen opklaarde tijdens de V 2 aanvallen op Engeland en tijdens het Ardennen-offensief. Een dergelijke samenhang tussen draaglast en psycho-pathologische verschijnselen was ook in Neurenberg duidelijk merkbaar. Zijn sensationele verklaring tijdens het proces, waarin hij mededeelt, dat het geheugenverlies slechts gesimuleerd was geweest, is in werkelijkheid nauwelijks verhelderend, omdat er sterke aanwijzingen zijn, dat hij zodoende zijn zelfbeeld wilde beschermen, dat toch al door een diep geworteld minderwaardigheidscomplex leek geteisterd.

Over de diagnose is veel gespeculeerd. In *The Lancet* van 8 december 1945 wordt paranoïde schizofrenie als meest waarschijnlijke diagnose genoemd. Rees laat zich iets voorzichtiger uit, waar hij spreekt van denkstoornissen van een paranoïd-schizofreen type. Terecht wijst hij op de betrekkelijke waarde van diagnostische categorieën en pleit voor een beschrijving, waarin structuur en de dynamiek van de totale persoonlijkheid naar voren komen. Hij schetst dan een beeld van een emotioneel onrijpe man met een voor zijn positie te geringe intelligentie (I.Q. \pm 115), die door middel van afweer, of — zo men wil — adaptatiemechanismen, staande tracht te blijven. Aan termen als psychopathie en hysterie ontkomt ook hij niet. Door Bürger-Prinz wordt de diagnose schizofrenie ten ene male afgewezen. Zijn psycho-dynamische overwegingen dekken ongeveer die van Rees. Opmerkelijk is hoe in de meeste beschouwingen het psycho-analytische denkkader overweegt, en veel daarin begrijpelijk lijkt van wat men heeft geobserveerd. Het gevaar dat hier schuilt is echter dat datgene wat men observeert mede wordt bepaald door het denkkader, van waaruit men observeert. Daarnaast is het goed zich te realiseren dat het object van psychiatrische studie nog zó moeilijk in wetenschappelijk hanteerbare termen is te vertalen dat men zich bij iedere schijnbaar logische samenhang moet afvragen, wat de validiteit is van het theoretische concept, waaruit deze samenhang voortvloeit. Door de hele geschiedenis van de overjarige padvinder Hess, de hakkenklapper die verheerlijkte wat hij verheerlijken wilde, die lang blind bleef voor wat hij niet wilde zien en die een manifeste psychiatrische patiënt werd vanaf het moment, dat hij ging vermoeden dat aan het hakenkruis niet alleen haken maar ook ogen zaten, blijft er onzekerheid bestaan waar zijn eigenaardigheden en obsessies eindigen en zijn gesimuleerde afwijkingen beginnen. Er blijven vele vraagtekens over en in arren moede heeft men indertijd zijn hoop gevestigd op eventuele toekomstige psychiatrische onderzoeken. Politieke verhoudingen hebben de verwezenlijking daarvan tot nu toe in de weg gestaan. Tenslotte rijst de vraag hoe Hess zich zolang op zo'n hoge positie in het gangster syndicaat van het Derde Rijk heeft kunnen handhaven. Een antwoord hierop

geven is ondoenlijk, maar men zou de speculatie kunnen wagen, dat Hitler een regisseur van zodanige klasse was dat hij zich enkele slechte acteurs kon permitteren.

De politiek-historische rol van de psychiater

Voor zover het de verschijningsdata betreft volgen de publikaties over Hess de trend van de 2e wereldoorlog. Er is een top in de jaren '45-'50, dan volgt er een lange stilte, totdat in het midden der zestiger jaren het begin wordt gemaakt met een bijna onafzienbare stroom van publikaties. In de literatuur van Hess domineren in de eerstgenoemde periode de publikaties van Rees en Kelley, twee psychiaters, die een belangrijk aandeel in de psychiatrische observaties hebben gehad, resp. in Engeland en Neurenberg. Opmerkelijk is dat zij over de rol van de psychiater zelf met geen woord reppen. Anders ligt het met de biografieën van Hutton, en Mannvill en Fraenkel, historici van professie, die zij het zeer incidenteel daar tenminste iets over zeggen. De meeste informatie over deze rol vinden wij echter in een publikatie van de psychiater Maurice N. Walsh, in de Archives of General Psychiatry van 1964, een publikatie overigens van nauwelijks meer dan exemplarisch niveau.

In het volgende zal worden getracht tot een reconstructie te komen van de buiten de therapeutische bedoelingen gelegen taak van de betrokken psychiaters op een wijze, die ontleend is aan en nergens in strijd is met de geraadpleegde literatuur. Wij zullen ons dan allereerst een beeld moeten vormen van de situatie, waarin Engeland verkeerde toen Rudolf Hess daar in de avond van de 10e mei 1941 landde. Van alle Europese landen, die met Duitsland in oorlog waren, was Engeland het enige dat niet was bezet. Het militaire streven was er uitsluitend op gericht om een landing van de Duitsers te voorkomen en de verbindingswegen met de overzeese gebieden open te houden. De eeuwenlang bestaande en geruststellende 'splendid isolation' dreigde door de militaire technologie te worden achterhaald. De met inzet van alle krachten door de Britten gewonnen luchtslag om Engeland in 1940, werd gevolgd door een onophoudelijke reeks van Duitse bombardementsaanvallen op de belangrijkste steden. Gedurende de nacht waarin Hess landde werd Londen b.v. 12 uren vanuit de lucht bestookt, waarbij, naast een grote materiële schade, 3000 slachtoffers vielen. Van enig serieus strategisch plan om de vroegere machtsverhoudingen weer te doen herstellen, was geen sprake. Voor velen was de oorlog in feite een verloren zaak en waar nog enige hoop bestond op een wending ten goede op de lange termijn, daar was deze hoop gevestigd op een eventuele toekomstige, en toen nog zeer onzekere, interventie van Amerika. Ten tijde van de landing van Hess was ongetwijfeld een groot gedeelte van de Engelse bevolking, waaronder zeer zeker invloedrijke kringen, van mening, dat een vredesvoorstel van de kant van Duitsland onder bepaalde condities in de gegeven omstandigheden niet de slechtste

oplossing zou zijn. Gezien deze omstandigheid was de komst van Hess voor de regering een potentieel gevaar waar de voortzetting van de oorlog voor hen en in het bijzonder de Prime Minister Churchill het enige aanvaardbare alternatief was. Op 13 mei gaf Churchill aan Eden instructies hoe Hess behandeld moest worden. Hess zou als een krijgsgevangene worden beschouwd. Alles moest in het werk worden gesteld om zijn mentaliteit goed te bestuderen en zoveel mogelijk informatie uit hem te krijgen. Wanneer deze gedragslijn in de loop van enkele weken een duidelijke gestalte gaat krijgen, dan blijkt, dat het de bedoeling is, dat officieren van de inlichtingendienst die Hess bewaken, tot opdracht hebben om zoveel mogelijk inlichtingen over de Duitse oorlogsplannen te verkrijgen. T.a.v. de psychiaters wordt gesteld, dat zij niet in de eerste plaats moeten streven naar behandeling van eventuele psychische stoornissen, maar vooral de inlichtingendienst behulpzaam moeten zijn bij het verkrijgen van informatie. Eén en ander plaatst de paranoïdie van Hess in een begrijpelijk licht en wat betreft zijn eerder genoemde bezwaren tegen een narco-analyse kan worden opgemerkt, dat zij zeker ten dele blijk geven van een juist beoordelingsvermogen. Het moet voor Churchill een hele opluchting zijn geweest, dat men van Duitse zijde verkoos de onderneming van Hess toe te schrijven aan een geestelijke gestoordheid. Daarmede immers werd iedere kracht aan de vredesmissie ontnomen en hoefde men niet te vrezen voor een intern conflict in de Engelse samenleving met betrekking tot de vredesvoorstellen. Men kon zich nu zelfs af gaan vragen, of het niet zekere voordelen bood Hess juist zo normaal mogelijk voor te stellen.

In het al eerder genoemde artikel van Walsh maakt deze melding van een gesprek, dat hij heeft gehad met een Engelse psychiater, die een rapport over Hess moest uitbrengen. Hoewel deze van oordeel was, dat Hess aan schizofrenie leed, werd hem door een hoge autoriteit verzocht daar geen melding van te maken, omdat het een eventueel toekomstig proces tegen Nazi-misdadigers zou kunnen beïnvloeden. Om welke psychiater het hier gaat, laat Walsh in het midden, maar uit een publikatie van een zekere dr. Epstein in de Arizona Republic van 15 maart 1969 blijkt, dat het hier dr. Rees betrof, die op last van Churchill zelf zijn rapport zou hebben vervalst.

In 1948 deed Walsh op verzoek van de chirurg van de Amerikaanse gevangenis in Berlijn, kolonel Chamberlain, een psychiatrisch onderzoek bij Hess, één en ander ter beoordeling van zijn depressieve symptomen. Tijdens het onderzoek, dat onder zeer moeilijke omstandigheden plaatsvond, kreeg Walsh de stellige indruk met een schizofreen van doen te hebben. Chamberlain bezwoer hem evenwel in zijn verslag aan de Berlijnse Commissie van de Vier Mogendheden hiervan geen melding te maken of enige suggestie te doen over welk min of meer ernstig psychisch lijden dan ook, omdat de gespannen politieke situatie zulks niet gedoogde. Chamberlain doelde hierop op de gespannen sfeer tussen de Westerse mogendheden en Rusland in het algemeen, en toegespitst op de

status van Berlijn. Ongetwijfeld is het hem ook bekend geweest, dat de Russen Hess de doodstraf hadden willen geven, niet alleen omdat hij lange tijd de 2e man van het Rijk was geweest, maar ook i.v.m. zijn zgn. vredesmissie die zij zagen als een poging Engeland uit te schakelen om zodoende Rusland met vermindering van een tweefrontenoorlog aan te kunnen vallen. Iedere poging om Hess krankzinnig te verklaren en aldus een voortzetting van zijn gevangenschap discutabel te stellen, konden de Russen beschouwen als een verdere aantasting van hun strafbeleid of een politieke zet in meer algemene zin. Uit de publikatie van Walsh blijkt dat hij weinig begrip had van de feitelijke politieke situatie, ondanks de goede sfeertekeningen van het Berlijn uit de dagen van de luchtcorridor, een periode die men in historisch perspectief misschien zou kunnen aanduiden als de warming-up van de Koude Oorlog.

Terecht stelt Walsh, dat waar sprake is van een afweging van belangen, het denkbaar is dat een medisch rapport op goede gronden vervalst kan worden. Misschien heeft hij daarbij ook gedacht aan het aloude gezegd, dat in de oorlog en de liefde alles geoorloofd is. Ten overvloede wijst Walsh erop dat het de plicht is van de medicus, die een dergelijke vervalsing heeft gepleegd om zijn uitspraken te herzien wanneer de gronden, die hem tot deze vervalsing noodzaakten niet meer bestaan. Hij meent, dat een dergelijke herziening niet alleen geëist kan worden terwille van een zo nauwkeurig mogelijke geschiedschrijving, maar eveneens ter wille van de publieke informatie voor zover het het verschaffen van inzicht in bestaande machtsverhoudingen betreft.

Men zou kunnen wensen, dat de duidelijkheid van de rol van de psychiater, zoals die in genoemde incidentele gevallen naar voren komt, ook zou gelden voor het aandeel, dat de psychiaters hebben gehad in het Neurenberger proces. Deze duidelijkheid kan alleen al daarom niet gegeven worden, omdat de legitimiteit van het proces zelf een discutabele zaak is. Bezieet men de door het Internationale Militaire Tribunaal opgestelde categorieën van misdaden, zijnde de samenzwering, misdaden tegen de vrede, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid, waarover zij een oordeel uitspraken, dan kan men begrip hebben voor het morele recht van het proces. Overweegt men echter, dat er ten tijde van het uitbreken van de oorlog geen internationale wet bestond op grond waarvan ministers, opperbevelhebbers van strijdkrachten of industriëlen veroordeeld of gestraft konden worden voor medeplichtigheid aan de voorbereidingen van een aanvalsoorlog of andere oorlog, die in strijd was met internationale verdragen, dan wordt de juridische rechtvaardiging voor de categorieën samenzwering en misdaden tegen de vrede op zijn minst 'fraglich'. Hoe wij ook over het proces mogen denken, het blijft ten slotte altijd het recht van de overwinnaars, dat hier gesproken werd.

Legt men de vraag van de legitimiteit van het proces ter zijde, dan vallen er aan de beschikbare literatuur nauwelijks feitelijke gegevens te ontnemen, op grond waarvan de rol van de psychiaters is te kritiseren. Hun rapporten gingen rechtstreeks naar het Hof en niet,

zoals toentertijd in de gerechtsgang van de meeste landen te doen gebruikelijk was, naar de verdediging of naar de aanklagende instantie. Er was een behoorlijke scheiding gemaakt tussen enerzijds de groep van rapporterende psychiaters uit de geallieerde landen en anderzijds de gevangenispsychiater, die een behandelende maar ook een observerende taak had. Met betrekking tot Hess had het team van rapporterende psychiaters twee vragen te beantwoorden: zijn toerekenbaarheid ten tijde van het plegen van de misdaden, waarvan hij beschuldigd werd en de vraag of zijn psychische gesteldheid zodanig was, dat hij het proces kon volgen. Uit de beschikbare gegevens is weinig af te leiden van een eventuele beïnvloeding van deze psychiaters, hetgeen dit overigens niet uitsluit. Een uitzondering vormen misschien de Russische rapporteurs, die een wijziging in hun oorspronkelijke rapport aanbrachten, in die zin, dat zij feitelijk iedere eventuele psychopathologie van Hess ontkenden.

Het is verleidelijk om datgene wat gezegd is over de rol van de psychiater te toetsen aan de opvattingen van Szasz, waar deze stelt, dat de zgn. institutionele psychiatrie in feite niet meer is dan een verlengstuk van de heersende moraal c.q. machtsstructuur. Voor zover het de genoemde vervalsingen betreft, gaat deze vergelijking niet op. Szasz immers stelt dat de institutionele psychiater te goeder trouw handelt, misschien gemakzuchtig is en het diepere inzicht t.a.v. zijn taak schuwt, maar niet bewust handelt als politiek instrument.

Keren wij tenslotte nog even terug tot Hess zelf. Meer dan een kwart eeuw is verstreken sinds het onderzoek van Walsh heeft plaatsgevonden. Hij die eens werd beschouwd als de meest geobserveerde psychiatrische patiënt, heeft sindsdien geen psychiater meer gezien. Enkele jaren geleden heeft Bürger-Prinz een vruchteloze poging ondernomen alsnog toestemming tot een psychiatrisch onderzoek te krijgen. Daartoe maakte hij een voorstudie en voerde hij een aantal gesprekken met de weinigen, die Hess de laatste jaren van nabij hebben meegemaakt, zijn vrouw Ilse, zijn zoon Wolf Rüdiger en zijn laatste medegevangenen Albert Speer en Baldur von Schirach. Bürger-Prinz komt op grond van dit onderzoek onder meer tot de conclusie dat Hess in ieder geval geen schizofreen is. Het lijkt er op, dat de gefalsificeerde rapporten van Walsh en Rees op dit punt de werkelijkheid meer benaderen dan de rapporten, die zij aanvankelijk hadden willen schrijven.

Samenvatting

Rudolf Hess is de enige van de topfiguren uit het Derde Rijk die nog gevangen zit. Zijn rol is bescheidener geweest dan zijn functie als plaatsvervanger van Hitler doet vermoeden. Daarentegen is hij waarschijnlijk de enige historische figuur, van wie ooit is gezegd, dat hij gedurende een bepaalde periode de meest geobserveerde psychiatrische patiënt ter wereld is geweest. Wanneer Hess in 1941 zijn spectaculaire vlucht naar Engeland maakt, markeert hij daar-

mee het einde van zijn politieke en het begin van zijn psychiatrische carrière. Getracht wordt inzicht te krijgen in zijn meest op de voorgrond tredende symptomen: paranoia, waanvorming en amnesie, waarbij tevens de vraag naar het aandeel van een eventuele simulatie rijst. Het blijkt dan, dat Hess ons in sterke mate confronteert met de ontoereikendheid van het psychiatrische denk- en onderzoekkader. Tenslotte wordt aandacht gevraagd voor de rol van de rapporterende psychiaters. Een analyse van hun gedragingen leert, dat zij, althans enkele keren, het voetspoor van de onafhankelijke beoordeling verlieten om een ander, al dan niet gesuggereerd hoger doel te dienen.

Literatuur

- Bürger-Prinz, H. C., *Persoonlijke mededelingen*. 1974.
Hutton, J. B., *Hess. The Man and his Mission*. London 1970.
Kelley, Douglas M., *22 Cells in Nuremberg*, New York 1947.
Manvell, R., Fraenkel, H., *Rudolf Hess*. 1948.
Rees, J. R., *The case of Rudolf Hess*, 1948.
Waelder, R., The Structure of Paranoid Ideas; a critical survey of various theories, in: *International Journal of Psychoanalysis*, 1951.
Walsh, Maurice N., Historical Responsibility of the Psychiatrist. *Archives of General Psychiatry*, 1964.